

Д. Прокопов, доктор філософських наук, доцент, магістр права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Теорія права як «етичного мінімуму» В. Залеського в контексті критики поняття природного права

Історія правової думки в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. становить один з найбільш цікавих у теоретичному плані історичних етапів розвитку правової теорії. Справді, у цей час ми спостерігаємо не тільки активну рецепцію і переосмислення провідних європейських теорій права, а й стаємо свідками появи цілого ряду нових унікальних явищ, що становлять безумовне надбання історії як вітчизняної, так і світової юридичної науки. Одним із таких явищ є відродження теорії природного права, яке ми спостерігаємо в цей період. Причому, особливої дослідницької уваги ця проблема заслуговує з огляду на те, що питання про доцільність та підстави утвердження існування такого феномену розвитку людини і суспільства, як природне право, сконцентрувало навколо себе не лише тих, хто став на чіткі позиції слідування теорії природного права, а й тих, хто виступив з її критикою, яка велась одразу ж за декількома напрямками. Незалежно від ставлення того чи іншого науковця до теорії природного права, не можна не погодитись з тим, що в її межах стає можливим сформулювати та спробувати знайти відповіді на такі фундаментальні для правової науки питання, як: чим є право, яким є його зв'язок з мораллю і справедливістю, чи можна ототожнювати поняття «право» і «закон», чи існують певні універсальні стандарти щодо матеріального змісту законів, чи може в основі права лежати виключно примус як джерело його імперативності? Останнє зі згаданих питань М. Гредескул формулював так: чи відбувається слідування праву тільки через його силу та державний примус або ж існують інші причини, які змушують людину дотримуватися правових норм?¹ Тому, звертаючись до теорії природного права, ми отримуємо надзвичайно цікавий предмет аналізу, який відкриває шлях до дослідження багатьох фундаментальних теоретико-правових проблем.

¹ Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права / Николай Андреевич Гредескул. — Харьков, 1900. — С. 28–36.

Однією з таких проблем, поза всяким сумнівом, є проблема співвідношення права і моралі. Сформульоване ще за часів Античності, це питання не втратило своєї актуальності і важливості до сьогодні. І справа тут не лише у тому, що зазначена проблема може бути віднесена до розряду «вічних» у теорії права, а в тому, що, осмислюючи роль і призначення права у процесі розвитку людини і суспільства, ми так чи інакше маємо з'ясувати, яким чином воно співвідноситься з іншими регуляторами суспільних відносин, до яких передусім належить мораль. Актуальність цього дослідження зумовлюється такими причинами.

По-перше, теоретичний аналіз механізмів співвідношення і взаємодії права та моралі дозволяє побудувати загальну модель розвитку права в його взаємодії з іншими регуляторами поведінки індивідів, що сприяє вдосконаленню системи правового регулювання суспільних відносин через виявлення цілей, основ та принципів правового регулювання. Звісно, такі моделі вже існують у науці теорії держави і права. Однак до сьогодні питання співвідношення моралі та права не можна вважати розв'язаним, що змушує приділяти увагу цій актуальній для науки теорії держави і права темі. По-друге, звернення до цієї теми є актуальним з огляду на те, що воно дозволяє краще зрозуміти внутрішню логіку розвитку теорії права в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. і якомога повніше характеризувати ті підходи, які було обґрунтовано в цей історичний період щодо тлумачення співвідношення права та моралі. По-третє, досліджуючи проблему співвідношення прав і моралі в контексті теорії природного права, ми отримуємо змогу вивчити специфіку аргументації не лише тих фахівців, що стояли на позиціях даної теорії, а й тих, хто виступав з критикою теорії природного права і обґрунтовував власні концепції взаємодії права і моралі, які не передбачали апелювання до ідеї природного права.

Як зазначалося вище, критика теорії природного права в юридичній та філософсько-правовій думці Російської імперії на початку XX ст. велася за декількома напрямками. Однією з найбільш яскравих і самобутніх традицій у цьому контексті стала консервативно-правова школа, яка була представлена іменами таких визнаних науковців і державних діячів, як Л. Тихомиров, К. Победоносцев, Н. Захаров, П. Казанський. Утім, поряд із цими фахівцями, наукова спадщина яких вже була предметом цікавих історико-правових досліджень, не можна не згадати ім'я Владислава Францевича Залеського (1861–1922 рр.),

консервативно-монархічні переконання якого стали основою для формування цікавої і доволі самобутньої концепції права, важливою складовою якої стала його теорія, що описує співвідношення права і моралі. Відомий як економіст та публіцист, чи не найбільшу славу В. Залеський здобув саме як юрист, обіймаючи спочатку посаду приват-доцента (з 1893 р.), а потім — професора (з 1900 р.) кафедри енциклопедії та історії філософії права у Казанському університеті. До найбільш відомих праць В. Залеського у галузі права можемо віднести: «Вчення про цінності» (1893 р.), «Влада та право. Філософія об'єктивного права» (видана у 1897 р. вже за два роки ця праця була перекладена французькою і вийшла у Парижі під назвою «Le pouvoir et le droit. Philosophie du droit objectif»), «Вчення про капітал» (1898 р.), «До питання про реформування середньої школи» (1900 р.), «Лекції історії філософії права» (1902 р.) та «Лекції енциклопедії права» (1903 р.). У контексті визначеного нами предмета дослідження найбільший інтерес становлять три його праці: «Влада та право», «Лекції історії філософії права» та «Лекції енциклопедії права». Основною серед них слід визнати «Владу та право», оскільки саме у ній було чітко сформульовано й обґрунтовано позицію В. Залеського щодо співвідношення права і моралі, яка згодом (у більш пізніх працях) не зазнала будь-яких істотних змін. У цьому сенсі дві останні зі згаданих нами робіт можна вважати своєрідним емпірико-правовим доведенням тих теоретичних положень, які було запропоновано раніше.

Наразі ми цілком свідомо звертаємося до проблеми співвідношення права і моралі в контексті теорії природного права, оскільки доволі часто (як приклад тут можна навести позицію Й. Покровського або П. Новгородцева) природне право поставало у вигляді того необхідного елемента, що дозволяв розбудувати цілісну і несуперечливу систему взаємодії між правом і мораллю. Тобто природне право часто відігравало роль своєрідного «гаранта» моральності права, а також того, що воно ніколи не віддалятиметься від моралі настільки, щоби не втратити зв'язок ані з нею, ані з ідеєю справедливості. Для представників крайнього позитивізму зазначена проблема вирішувалась через заперечення необхідності зв'язку між правом і мораллю, що зрештою позбавляло їх причин вводити в свої системи ще й таке поняття, як «природне право». У такому випадку разом із природним правом жертвою ставала й сама ідея зв'язку між правом і мораллю. Зважаючи на цей методологічний ригоризм, коли єдиними засобом

зберегти зв'язок між правом і мораллю видавалася апеляція до природного права, неабиякий інтерес становлять ті теорії, в яких пропонувались певні альтернативні способи уберегти зазначений зв'язок, але без посилання на ідею природного права. У цьому плані можна згадати слова В. Хвостова, який у своїй роботі «Загальна теорія права» зазначав (ч. 2, гл. 1, пар.12), що, не заперечуючи зв'язок між правом і справедливістю, необхідно позбутися будь-якої ідеї природного права, оскільки вона може виступити підставою для хибного уявлення про те, що справедливість може діяти як право поза примусовим нормативним санкціонуванням тих чи інших уявлень про справедливе державою¹. Однією з таких самобутніх і цікавих теорій, що дозволяють обґрунтувати зв'язок між правом і мораллю поза зверненням до поняття природного права є теорія права В. Залеського.

Виступаючи з критикою теорії природного права, В. Залеський вказував не тільки на її «застарілість»², а й на те, що вона є зайвим елементом, який не тільки не прояснює зв'язок права і моралі, а навпаки — затемнює його, спотворює правильне розуміння сутності права, а також того, в яких формах воно існує. Принагідно зауважимо, що для В. Залеського теорія природного права видавалася хибною не тому, що вона була штучно рецепійована в російській правовій традиції (це більше нагадувало б позицію «євразійців», яку стосовно теорії природного права чітко сформулював М. Алексєєв³), а через те, що вона була недоречною у суто методологічному плані.

Як альтернативну теорії природного права він вважав утилітарно-еволюційну теорію, яка дозволяє дослідити появу та генезис права як елемента суспільної еволюції, що викликаний об'єктивними потребами взаємного спілкування індивідів і врегулювання їх відносин. У контексті досліджуваної нами проблеми взаємозв'язку права і моралі еволюціонізм пропонує визначення права як «етичного мінімуму», яке, наголошуючи на безпосередньому зв'язку права і моралі, тим не менше, вказує на цілий ряд специфічних властивостей, що не дозволяють повністю ототожнити дві зазначені сфери. Хоча, приступаючи до аналізу права як етичного мінімуму, В. Залеський вказує на цілий ряд

¹ Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк / Вениамин Михайлович Хвостов. – М., 1906. – С. 50–54.

² Залеский В. Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – Казань, 1897. – С. 61.

³ Алексеев Н. Н. Основы философии права / Николай Николаевич Алексеев. – Спб., 1999. – С. 121.

«історичних помилок», коли ця правильна ідея використовувалась у неправильний спосіб. Зокрема, цікавим прикладом «неправильного застосування» теорії права як етичного мінімуму В. Залеський називає позицію професора Гейдельберзького університету та учня К. Краузе К. Д. А. Редера (1806–1879 рр.), який ще до досліджень Г. Еллінека тією чи іншою мірою обґрунтував три основні ідеї зазначеної теорії права¹. Нагадаємо, що ними є: а) положення про внутрішню примусову силу права (фактично це впливає вже з базового визначення права, яке застосовував К. Д. А. Редер, відповідно якого право — це об'єктивний та суб'єктивний закон для вільного влаштування відносин між розумними істотами); б) положення про неможливість для права перетворити аморальну норму на норму закону, якому всі слідують; в) положення про значущість внутрішньої мотивації індивіда при оцінці його правових або неправових вчинків. «Помилка» К. Д. А. Редера, на думку В. Залеського, полягала у тому, що дійшовши правильного розуміння права та його зв'язку з мораллю, він тим не менше, використав цю теорію для обґрунтування природного права, яке не лише не допомагає пояснити взаємодію права і моралі, а навпаки — робить її непрозорою та практично незрозумілою.

Тому, як пише В. Залеський, необхідно не лише усвідомлювати зв'язок права і моралі, але й правильно застосовувати це положення у методологічному плані. Прикладами «правильного» застосування зазначеної теорії в юридичній науці він вважав дослідження Ф. Верінга, Г. Френзеля, Ф. Пуля, Л. Варнконінга, К. Вольграфа, А. Русселя та ін. Хоча, навіть ці автори, як демонструє В. Залеський, часто викладали теорію права як етичного мінімуму чи надто фрагментарно, чи з істотною домішкою метафізики, яка псувала «чистоту» юридичної науки².

Втім визначення права як «етичного мінімуму» не можна вважати цілком новим для російської правової традиції. У зв'язку з цим доречно згадати цікаву роботу М. Капустіна (1828–1899 рр.) «Теорія права», у першому томі якої не тільки постулюється необхідний зв'язок права і моралі³, а й обґрунтовується ідея про дві «складові права»,

¹ Залеский В. Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – С. 270.

² Там само. – С. 271–276.

³ Капустин М. Н. Теория права. Юридическая догматика / Михаил Николаевич Капустин. – М., 1868. – Т. 1. – С. 54–58.

якими є «фактичне право» та «право, співвіднесене з мораллю»¹. Так само маємо назвати працю В. Щеглова (1854–1927 рр.), яка вийшла у 1888 р., «Моральність та право у їх взаємних відносинах», в якій він чітко вказував, що право повинно мати внутрішній зв'язок з мораллю, оскільки зовнішній правовий примус тільки тоді ефективно діє, коли він посилюється внутрішнім переконанням індивіда у справедливості права. Разом з тим В. Щеглов намагався обґрунтувати ідею щодо спільності цілей моралі та права. Доводячи, що право і мораль спрямовуються на досягнення блага як всього суспільства в цілому, так і окремих індивідів, він вважав, що ефективність правового впливу прямо корелює з тим, наскільки норми права сприяють досягненню блага і узгоджуються з існуючими в суспільстві моральними нормами і принципами².

Однак, повертаючись до досліджень В. Залеського, слід сконцентрувати увагу навколо двох головних проблем. Перша з них стосується того, яким саме чином він підходив до визначення права у його ставленні до моралі, а друга — того, як ідея права як етичного мінімуму застосовувалась ним для критики теорії природного права?

Відповідь на перше запитання передбачає аналіз того, який сенс В. Залеський вкладав у дефініцію права як етичного мінімуму. Вище ми вже вказували на три основоположні принципи, що лежать в основі теорії права як етичного мінімуму. Спробуємо докладніше дослідити їх на прикладі праці В. Залеського. Першим обов'язковим свідченням зв'язку права і моралі, а отже, і того, що право може бути визначено як певний мінімум моралі, який спирається на силу держави, є те, що ми практично не знаходимо таких правових норм (за винятком норм, що стосуються юридичної техніки), які б були нейтральними у моральному сенсі. Обґрунтовуючи це положення, В. Залеський виступає з різкою критикою тих, хто намагається розірвати зв'язок між нормами права, з одного боку, і мораллю та правосвідомістю — з другого. Дійсно, існує певна категорія правових норм, які стосуються юридичної техніки і не передбачають необхідного зв'язку з мораллю. Однак, як демонструє В. Залеський, таких норм не так вже й багато (адже навіть така, здавалося б, суто технічна норма, як норма щодо встановлення повноліття, насправді має глибоке коріння у правосвідомості людини

¹ Капустин М. Н. Теория права. Юридическая догматика / Михаил Николаевич Капустин. – М., 1868. – Т. 1. – С. 78.

² Щеглов В. Г. Нравственность и право в их взаимных отношениях / Владимир Георгиевич Щеглов. – Ярославль, 1888. – С. 111–112.

і фіксує цей вік відповідно до сурових вимог моралі так, щоби «жодна людина до повного розвитку своїх сил не була залишена наодинці з долею і зі своїми пристрастями»¹). До того ж зазначені норми, як аргументує цей дослідник, мають «вторинний характер» і спрямовані не стільки на правове регулювання, скільки на юридичну регламентацію тих чи інших правових процесів. Так само негативно В. Залеський ставився до тези про можливість існування таких правових норм, які б прямо суперечили моралі. Цю можливість він визнавав лише тоді, коли: а) право є застарілим або недорозвиненим; б) коли правові норми внаслідок неточності або з інших причин використовуються не на благо суспільства, а навпаки — проти суспільних інтересів (у цьому пункті він посилався на дослідження С. Муромцева, який спеціально розглядав подібні випадки²); в) коли ми маємо справу зі звичайною помилкою законодавця.

Другим важливим свідченням того, що право може бути описано як певний етичний мінімум, який безпосередньо пов'язаний з мораллю, є те, що право, як доводить В. Залеський, — це не лише зовнішня сила або зовнішній примус (хоча цей елемент, безумовно, у праві присутній), але й внутрішній стимул, який змушує людину діяти певним чином. Більше того, у багатьох галузях права внутрішні мотиви, що спонукали людину до вчинення тих чи інших дій, мають величезну значущість. Як приклад В. Залеський наводить кримінальне та цивільне право³. При цьому, обґрунтовуючи внутрішню примусову силу права, цей дослідник уводить поняття «правового чуття» (рос.: «правовое чувство»), суть якого виявляється в тому, що воно «безпосередньо спонукає людину до виконання приписів права»⁴. На його думку, наголос виключно на зовнішньому примусі при характеристиці права спричиняє повну елімінацію суб'єктивного фактора, що не дозволяє пояснити той факт, що ті самі правові норми, які підкріплені однаковою силою державного примусу, діють на різних людей у різний спосіб. Пояснення цього факта може ґрунтуватися лише на визнанні того, що ті самі правові норми по-різному сприймаються та усвідомлюються

¹ Залеский В. Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – С. 277.

² Муромцев С. А. Определение и основное разделение права / Сергей Андреевич Муромцев. – СПб., 2004. – С. 175.

³ Залеский В. Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – С. 280–281.

⁴ Там само. – С. 281.

різними індивідами. Тобто існує певне «правове чуття» чи «правова свідомість», в якій зовнішні норми права набувають своєї інтеріоризації і вже у цьому трансформованому вигляді виступають стимулами для правової або протиправної поведінки. До того ж, як вказує В. Залеський, існує принаймні ще два аргументи, які унеможливають заперечення за правом властивостей внутрішнього примусу. По-перше, сам розподіл на внутрішній та зовнішній примус є дещо штучним. Зокрема, посилаючись на працю С. Штрікера «Психологія права» (1884 р.), В. Залеський демонструє, що мораль діє не тільки на основі внутрішнього переконання, а й як зовнішній примус з боку суспільства. У цьому сенсі єдина відмінність між правом і мораллю полягає в тому, що право тлумачиться як зовнішній примус, санкціонований державою, а мораль — як зовнішній примус, санкціонований суспільством. Тобто сама ознака протиставлення «зовнішній примус / внутрішній примус» є доволі релятивною і не містить необхідної методологічної чіткості та однозначності. По-друге, в історії права можна знайти такі випадки, коли правові норми виконувались без застосування будь-якого зовнішнього примусу (наприклад, описане Дж. Гіббеном добровільне виконання судових рішень в Ірландії). Більше того, якщо взяти до уваги ранні етапи розвитку права, то ми доволі часто знаходимо своєрідний розрив між нормою права (особливо на рівні звичаєвого права) та зовнішнім примусом. Звісно це не означає, як наголошує В. Залеський, що ознака зовнішнього примусу має бути відкинута нами як одна з визначальних ознак права (такої позиції він не поділяв¹). Йдеться лише про те, що поряд з очевидною зовнішньою примусовістю, право діє ще й через внутрішні стимули.

Однак, наголошуючи на існуванні безпосереднього зв'язку між правом та мораллю і визначаючи право як етичний мінімум, В. Залеський тим не менше неодноразово попереджає про загрозу іншої методологічної крайнощі, коли право і мораль починають ототожнюватись. Вона є такою ж хибною, як і намагання жорстко роз'єднати право і мораль. Тому, описуючи співвідношення права і моралі, він зображує його за допомогою логічної формули часткового включення при визнанні за мораллю значно більш ширшої сфери регулювання суспільних відносин, ніж за правом. Що ж до основної розбіжності між правом та мораллю, то В. Залеський фактично повністю відтво-

¹ Залеский В.Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – С. 284.

рює думку Р. Ієрінга про те, що право охороняється державою шляхом організованого примусу, а мораль — охороняється суспільством шляхом неорганізованого примусу. В останньому випадку психологічний елемент відіграє домінуючу роль, тоді як у першому цю домінуючу роль відіграє зовнішній чи силовий елемент (мається на увазі зовнішній державний примус). Спираючись на це, В. Залеський і пропонує своє визначення права як «етичного мінімуму, який відрізняється від інших соціальних імперативів зовнішньою примусовістю»¹.

На перший погляд, визнання безпосереднього зв'язку між правом і мораллю створює цілком сприятливу теоретико-методологічну основу для розвитку теорії природного права, коли останнє тлумачиться на кшталт «голосу справедливості у праві». Втім у реальності запропонована В. Залеським утилітарно-еволюційна модель дослідження правових явищ не лише не потребує на звернення до такого поняття, як «природне право», а навпаки, окреслює його як зайве, безпідставне та позбавлене будь-якого наукового змісту. Не зупиняючись зараз на висвітленні всього еволюційного процесу неорганічних та органічних речовин, як він описується В. Залеським (цьому присвячений початок 16 глави його праці «Влада і право», а також окремі частини «Лекцій енциклопедії права»), зупинимось виключно на аналізі тієї його частини, яка пов'язана із виникненням і розвитком права. В основу пояснення права та його виникнення, на думку цього юриста, має бути покладено еволюційний принцип. Загалом процес еволюції права описується В. Залеським так: «У вигляді невеличкої групи правил поведінки, безумовно, необхідних для існування суспільства, право відокремлюється, як етичний мінімум, з більш широкої сфери норм моралі. Відрізняючись напочатку від моралі лише дещо більшою інтенсивністю санкцій суспільної думки, право поволі починає забезпечувати дотримання своїх приписів не тільки неорганізованим примусом, але й створює для себе більш дієву санкцію у вигляді організованої примусової сили держави»². Це положення теорії права В. Залеського викликає інтерес, оскільки воно демонструє, що для цього дослідника не держава тлумачилась як «творець права», а право сприймалось як причина виникнення держави, яка має забезпечити властивими їй механізмами дотримання правових норм.

¹ Залеский В.Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – С. 286.

² Там само. – С. 296.

Тобто право є продуктом соціальної еволюції, який виникає внаслідок іманентної властивості всього, що еволюціонує до організації, ускладнення і диференціації функцій. На початкових етапах виникнення права його норми мали хаотичний характер, розрізнялися за формою та змістом. Але згодом, внаслідок «природного відбору», в основу якого В. Залеський кладе утилітарний принцип, суспільство отримало такі правила поведінки, які найкраще узгоджуються з цілями суспільного існування індивідів. Усі правила суспільної поведінки, які утворюються внаслідок еволюції та утилітарного відбору, В. Залеський розподілив на чотири основні групи, якими є: мода, звичай, мораль і право (Mode, Sitte, Moral, Recht)¹. Причому з кожним наступним рівнем перелічених норм рівень їх імперативності підвищується. Таким чином, норми права є найбільш імперативними у тому сенсі, що їх дотримання є «безумовно необхідним для життєздатності суспільства»². Свій зв'язок з мораллю право підтримує завдяки тому, що в його основі лежить практично повністю тотожне моральному чуттю правове чуття. Це правове чуття є властивим кожній людині і діє в такий же спосіб, як і категоричний імператив І. Канта. Утім, у своєму власному розвитку право має лише два етапи: правові звичаї та закон. Перші багато у чому подібні законам, але відрізняються від них за своїм характером, оскільки переважно слідування правовим звичаям засновується на внутрішньому усвідомленні їх необхідності, яке повільно утверджується у суспільній свідомості в ході тривалої еволюції. До того ж звичаєве право відповідає тим етапам розвитку суспільства, коли інституціональна структура держави ще достатньою мірою не утвердилась, а отже, не існувало чіткого механізму законотворення. Правом у «істинному смислі», або «вищою формою права»³, В. Залеський називає позитивне законодавство, яке складається із законів як «норм, що встановлені державною владою»⁴. Тобто в процесі еволюції права зникає потреба у зверненні до ідеї природного права, оскільки ані міркування необхідності забезпечення зв'язку між правом і мораллю, ані наголос на необхідності такого етапу в еволюції позитивного законодавства, як природне право, не виправдовують застосування цього поняття.

¹ Залеский В.Ф. Власть и право. Философия объективного права / Владислав Францевич Залеский. – С. 291.

² Там само. – С. 292.

³ Там само. – С. 268.

⁴ Там само. – С. 260.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, ми можемо сформулювати такі висновки. По-перше, у своєму визначенні загального поняття права В. Залеський виходив з теорії права як етичного мінімуму, що дозволило йому не тільки обґрунтувати необхідний зв'язок між правом і мораллю, а й визначити право як етичний мінімум, який відрізняється від інших соціальних імперативів зовнішньою примусовістю. По-друге, незважаючи на загальне критичне ставлення до теорії природного права, В. Залеський тим не менш активно використовував таке поняття, як «правове чуття», яке він вважав однією з властивостей людської природи. По суті, це правове чуття перебирає на себе значну кількість тих функцій, які виконувало природне право, а саме — воно виступає мірилом справедливості позитивного права, містить певні універсальні принципи, що гарантують наявність у праві таких норм, які є необхідними для існування і розвитку людини як такої, воно служить основою для змістовного вдосконалення права через його наближення до тих вимог, що випливають із природи суспільної організації. По-третє, досліджуючи генезис права, В. Залеський вказує лише на дві історичні форми права, якими є правовий звичай та закон, що співвідносяться як «нижчий» і «вищий» ступені розвитку права і не передбачають існування такої додаткової форми права, як природне право.

У цій статті нами проаналізовано лише окремі аспекти утилітарно-еволюційної теорії права В. Залеського в частині теорії права як «етичного мінімуму» та її зв'язку з теорією природного права. Втім, на наше переконання, ця тема потребує подальших досліджень, що дозволить скласти цілісне уявлення про основні тенденції розвитку правової думки в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст.